

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

SZILASI Ildikó Hermina

A tárgyi kultúra változásának néhány példája a Kongói Demokratikus Köztársaságban

Eredeti közlés /Original publication:

Afrika tanulmányok, 2008, 2. évf., 4. szám, 42–53. old.

Eredeti Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.001.001

Dátum/Date: 2014. augusztus / August 31.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

SZILASI Ildikó: A tárgyi kultúra változásának néhány példája a Kongói Demokratikus Köztársaságban, *AHU MATT*, 2014, **pp. 1–23. old.**, No. 000.001.001, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közkönyvtárakban / In public libraries

Megjegyzés / Note:

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

Kulcsszavak/Key words

Magyar Afrika-kutatás, a tárgyi kultúra változása Kongóban, szegénységstratégiák és tárgyi kultúra, globalizáció és tárgyi kultúra, fafaragók vidéken és Kinshasában, a piacok kérdése

African studies in Hungary, changes of material culture in Congo, poverty strategies and material culture, globalization and material culture, woodcarvers in the countryside and in Kinshasa, questions about the markets

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian,
Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

A TÁRGYI KULTÚRA VÁLTOZÁSÁNAK NÉHÁNY PÉLDÁJA A KONGÓI DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGBAN

Szilasi Ildikó

Az antropológia kialakulásának kezdeti időszakában az Európán kívülről hozott tárgyi anyagok nyújtottak ismeretet a tudomány számára a népek és kultúráik vizsgálatára.¹ A hosszabb lélegzetvételű, átfogóbb elemzések, terepmunkák leírásainak megjelenését követően háttérbe szorult a tárgyi kultúra vizsgálata. Kiváltképp igaz ez az Európán kívüli népek esetében. Pedig az antropológus hasznos információkat nyerhet a tárgyi kultúra figyelése, tanulmányozása, gyűjtése révén. A tárggyűjtés és vizsgálódás napjainkban is időszerű, hiszen az Európán kívüli népek kultúrájában különböző társadalmi jelenségek hatására a tárgyi kultúra változóban van. Tárgyak vesznek el, alakulnak át, születnek újjá, illetve merőben új tárgyak és stílusok bukkannak fel. Ezzel párhuzamosan a modern művészeti stílusok megszületésével újszerű művészeti alkotások keletkeznek.

A tárggyűjtés lehet egyfajta sajátos módszer adatgyűjtésre, megfigyelésre, kontaktus-teremtésre, feszültség-oldásra a terepen. A tárgyak beszélnek, és egy tárgy attól lesz antropológiai szempontból érdekes, ha a mögöttes társadalmi jelenségeket meséli el. Ahogy a

A Szerző fotója

¹ Ezen korai tárggyűjtemények anyagai adták az alapot arra, hogy Leo Frobenius nyomdokain haladva (1898) többek között Fritz Graebner és Bernhard Ankermann számára lehetőség nyíljon az afrikai és az óceániai kultúrkörök rendszerét (1905) kidolgozni, amely később a néprajztudomány kultúrtörténeti irányának kialakulását is lehetővé tette.

társadalom, úgy a tárgyi kultúra is folyamatos, lassú változásban van, és a kettő folyamat hat egymásra. Egy tárgygyűjtemény attól lesz izgalmas és antropológiailag értelmezhető, ha arra használjuk fel, hogy készítőjéről, árusítójáról, ajándékozójának kontextusáról tudunk meg többet, azt a társadalmi közeget, amelyben az a tárgy megszületett.

Tanulmányom célja, hogy összefüggésbe hozzam a társadalmi jelenségeket a tárgyi kultúra változásával. A közel 200 darabot számláló kongói tárgygyűjteményem néhány példájának bemutatásával igyekszem rámutatni a kettő egymásra hatására, kapcsolódási pontjaira.

A tárgygyűjtés módszertani kidolgozásához Földessy Edina, dr. Sárkány Mihály és Szilágyi Miklós² útmutatásai, a Magyar Néprajzi Múzeum Afrika- gyűjteményének leíró kartonjai, a tervüzeni Középfrikai Királyi Múzeum gyűjteménye, és a British Museumban található Torday-gyűjtemény³ adta meg az alapokat. A gyűjtés során kérdőívet használtam, amelyeket a terepmunka után kiegészítettem feljegyzéseimmel, interjúimmal, szakirodalmi hivatkozásokkal. 2005 tavaszán tárgykatalógusomat egy idős kongói fafaragóval is sikerült lektoráltatnom, aki egy sor hasznos információt közölt a tárgyokról. A tanulmányban bemutatott ismereteket 2004 tavasza és 2006 ősze között gyűjtöttem a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Bandundu, Bas-Congo és Kinshasa megyében.

A tárgyfelvételi ív

Tárgy cikkszám, tárgy megnevezése, tárgy helyi neve (nyelv), gyűjtés helye, eladó, származási hely, készítő, készítés módja, készítés ideje, anyag, funkció, dokumentáció, ár, gyűjtés ideje, módja, gyűjtő.

A tárgy megnevezése a gyűjtő számára definiálja a tárgyat, tehát nem feltétlenül azt a terminológiát tartalmazza, amit a helyiek az adott tárgyra alkalmaznak. A tárgy helyi neve már sokkal alkalmasabb ennek rögzítésére, ugyanakkor mivel az adott tárgynak esetleg több nyelven ismeretes az elnevezése, ezért létfontosságú az adott nyelv pontos feltüntetése.

² Szilágyi 2007.

³Torday-gyűjtemény, British Museum, 1904.0611.1–38; 1907.0528.1–536; 1908.0622.1–177; 1909.0513.1–544; 1910.0420.1–640.

A kérdőívben az egyik legrelevánsabb kérdés a gyűjtés helyének és az eladó nevének rögzítése. A származási helyre, valamint a készítőre vonatkozó kérdés már adhat okot bizonytalanságra. A vidéken beszerzett tárgyak esetében a származási hely könnyebben beazonosítható, ugyanakkor a készítőé annál nehezebben.

A készítés ideje több szempontból is nehezen ellenőrizhető adat. Annak következményeként, hogy a kézműves piacon az adott tárgy annál értékesebb, minél régebben készült, gyakran korábbi időpontot jelölnek meg a készítés valódi idejénél. A gyűjtő kíváncsiságát kielégítendő mondanak egy évszámot, ami számukra teljesen jelentéktelen, ugyanakkor a potenciális vásárló képzeletét történeti távlatokba röpíti vissza. Azt mondják, amit a vevő hallani akar, amitől az áru eladhatóvá válik. Az esetek többségében a tárgy készítési, illetve beszerzési ideje nem számon tartott a készítő, árusító által. Amennyiben mégis információval tudnak szolgálni az időpontra vonatkozóan, ez sokkal inkább eseményekhez, semmint konkrét dátumokhoz köthető: „amikor Masanka elkezdett internátusba járni, akkor hozta”; „amikor Idenga faluból Mulasa átutazóban volt, akkor cseréltük el” stb.

Bunda asszonyok és gyerekek (Fotó: Szilasi Ildikó)

A tárgy anyaga abból a szempontból is különösen érdekes, hogy a produktum változási folyamatának rekonstrukciós lehetőségét rejtí magában. Az anyag változása mutatja a tárgy adaptációját a megváltozott környezethez, társadalmi, illetve esztétikai elvárásokhoz. Az anyagváltozás oka lehet a dolog készítési helyének megváltozása, amely során az alapanyag nem válik elérhetővé, így az új helyszínen beszerezhető, helyettesítő anyagok használatához folyamodnak. Jelen-tősen befolyásolhatja a tárgy elkészítési folyamatát a készítő anyagi helyzete, a rendelkezésre álló szerszámok használata, illetve a készítés célja is.

A tárgyak funkciójának tekintetében is markánsan nyomon követ-hető a változás folyamata. Egy maszk, amely korábban szakrális kör-ülmények között készült, ma tucat számra megtalálható a piacon: profanizálódott. Az egykor díszítés nélküli, funkcionális tárgyak, ritu-ális kiegészítők, hangszerek ma dekorációs célból, gazdag mintázattal készülnek. Az alkotás során inkább a forma és a díszítés került előtér-be, semmint a funkció, hiszen a készítő nem társadalmának elvárásait követve, saját használatra, hanem eladásra készíti a tárgyat. Így sem a szakrális kontextus megteremtésére, sem a technikai tökélyre nem törekszik az alkotói folyamat során. Az elkészítendő tárgy megválasztását és elkészítésének módját sokkal inkább a piac szabályai, a kereslet és a fogyasztói igények határozzák meg.

A megfelelő dokumentáció nagyban segítheti a tárgy szociokulturá-lis elemzését. A teljes alkotói folyamatot és kontextusát; az alkotót; a helyszínt; az eszközöket; a tárgy tárolását; használatát fontos rögzíteni.

A tárgyak csoportosítása

A tárgygyűjteményben szereplő közel 200 tétel többféle csoportosítás-ra ad lehetőséget: így a használat módja szerinti, a gyűjtés ideje sze-rinti és a gyűjtés helye szerinti tipizálásra. Beszerzési hely szerint cso-portosítva léteznek a kézműves piacokon beszerezhető tárgyak, illetve azok, melyeket nem találjuk meg a vásárban. Ennek jegyében kerül később bemutatásra Kinshasa város legjelentősebb, központi kézmű-ves piaca, a Bikeko, illetve az ott árusított termékek beszerzésének és készítésének módja, egy vidéki fafaragó család és egy nagyvárosi fa-faragó műhely, valamint egyéb alternatív beszerzési lehetőségek kap-csán. A gyűjtemény bemutatott darabjai konkrét például szolgálnak a

„turista” piacra termelés általános folyamataira: kicsinyítés, funkcióvesztés, mesterséges antikorlátozás. A társadalmi változás és az adaptáció különböző folyamatai kapcsán látni fogjuk a „modernizációs termékek”, „szegénység” stratégiák születe, illetve a migráció és hagyományörzés problematikájához kötődő tárgyak példáit is.

Tárgyi kultúra változásban

George Kubler a *The Shape of Time: Remarks on the History of Things* (1962) című könyvében kitér a művészet és antropológia tárgykörében a művészet, mint kategória fogalmát, egyúttal kifejtette elméletét a folyamatos változásról. 14 évvel később mérőkövető könyvében Nelson Graburn (1976) hozott a témában új gondolatokat a kultúrák találkozásának kapcsán, a művészeti produktumok megjelenéséről és áruvá válásáról, a turistaművészet kifejlődéséről. Nelson Graburn volt az első, aki művében felhívta a figyelmet az eltűnő művészetekre és megfogalmazta a „negyedik világ” művészetének elméleti jelentőségét. Graburn szerint az e kategóriába sorolható tárgyak csak akkor ismerhetők meg, ha azok készítését és kereskedelmét sajátos társadalmi kontextusukban kutatjuk.

Két évtizeddel Graburn könyve után jelent meg egy újabb nagy jelentőségű, átfogó munka a témában, *Unpacking Cultures* címmel. A könyvet a témakörben széleskörűen jártas kutatók, művészettörténészek, muzeológusok, törzsi művészek írták, körüljárva a tárgyi kultúra változását érintő számos aspektust, köztük például a termelés, a komplex piaci rendszerek, az alkurendszer, a feltalálás, az identitás, a sztereotípiák, a gyűjtés és a kulturális önfenntartás problematikáit.

Az ún. „ethnological art” kutatásának módszertanát Herta Hasselberger a *Current Anthropology*-ban megjelent „Method of studying ethnological art” című munkájában fejti ki. Hasselberger felvetésére a kor szellemi nagyjai közül sokan reagáltak, így adva hangsúlyt a felvetett probléma relevanciájának. Hasselberger alapján a számos negatív felhanggal átitatott „primitív”, „törzsi”, „bennszülött” vagy népies művészet terminológiákat felváltotta az „ethnological art” megjelölés. Definíciója szerint ebbe a kategóriába tartozik minden olyan művészeti termék, melyek nem sorolhatók be a klasszikus szépművészeti kategóriákba, valamint a művészettörténészek érdeklődésére sem tartanak számot. E klasszifikáció felveti annak kérdését: hol húzódik a

határ művészet és nem művészet között? A művészek specializálódását a társadalmi hierarchia kialakulása előzte meg. A társadalom vezető rétege művészeti alkotások formájában fejezte ki pozícióját.

A tárgyi kultúra változása Kongóban

Afrika művészetének változását többek között történelmi sajátosságok határozták meg. A 15. századtól kezdődően, a portugálok megjelenését követően az afrikai művészetbe beépültek az európaiak által hozott alapanyagok: az üveg, a tükör, a festék, a papír. A felfedezések kora és a keresztény, valamint iszlám hatás számos tárgyat – főképp kultikus tárgyakat, maszkokat, fafaragványokat – semmisített meg. A gyarmatosítás magával hozta az ajándéktárgyakra való igényt. Később, az infrastrukturális viszonyok javulásával, a turizmus megjelenésével jelentős befolyás érte Afrika művészetét, kiváltképp a második világháború után. Az afrikai művészet, a művész szerepe és helyzete, a tárgyak funkciója megváltozott: a művész a vásárló igénye és esztétikai megítélése szerint kezdte készíteni tárgyait, megváltoztatva ezzel formát, stílust, méretet, díszítést. Új esztétikai követelmények jelentek meg, kiépültek a merőben más piaci és közvetítői rendszerek, melynek során az alkotó közvetlenül nem érintkezett a vevővel. Bár e folyamatok bizonyos stílusok eltűnéséhez vezettek, pozitív hatásuk is volt, hiszen a külső hatások új stílusokat eredményeztek, bizonyos művészeti irányzatok fejlődéséhez vezettek.

Szegénység-stratégiák és tárgyi kultúra

Kinshasa lakosságának becsült száma kb. 7 millió fő. Az egy főre jutó éves jövedelem (GDP) 2007-es adatok alapján 300 USD/fő. A munkanélküliségi ráta magas. Amennyiben adódik is munkalehetőség, a bérek rendszertelenül kerülnek kifizetésre, a jövedelmek alacsonyak. A kinshasaiak a bért a SIDA kifejezéssel illetik: Salaire Insuffisant Depuis des Années (francia szó jelentése: évek óta nem elegendő bérezés⁴). A családok sokgyermekesek, a szociális háló nem kiépített, az általános iskolai oktatás sem ingyenes. Kongóban a túlélés egyik felté-

⁴ Nlandu 1998.

tele a leleményesség. Több millióan élnek meg újrahasznosított tárgyak értékesítéséből, illetve mikro-szolgáltatások nyújtásából.

A csörgők használatának leggyakoribb helyszínei a gyülekezetek. Kinshasában több mint 700 karizmatikus vagy keresztény ébredési mozgalmat tartanak számon.⁵ A gyülekezeti együttlétek, misék szerkesztése az ének, melyet csörgővel, illetve dobbal kísérnek. A lingala nyelven tshaku-tshakunak (1) nevezett csörgő műanyagból, konzerves, illetve rovarirtó flakonból készül, melyekbe sörös-, illetve üdítőüveges kupakokat helyeznek. Korábban a hasonló funkciót betöltő csörgő (2) fából készült, mives faragással, gazdag díszítéssel.

Az újrafelhasznált anyagból készült lábosokat és evőeszközöket (3) autóalkatrészekből, alumíniumból öntik újra. Az alumíniumot tűzben felhevítik, a formát homokkal, egy előkészített földterületen öntik ki. Az „edényöntők” 30–35 darab edényt öntenek ki egy nap. A különböző méretű lábosok, fedővel ellátott edények mellett evőeszközöket, merőkanalat is készítenek.

A sokgyermekes családokat terhelő költségeket, például a tandíjat a kispénzű családok nem képesek kifizetni, így a fiatalok gyermekek egy része is részt vállal a jövedelem szerzésben. A használt anyagokból összetákolt petróleumlámpa-(4), illetve seprűárúsítás is a gyermekmunkát példázza, a kötőzés, cipőpucolás, aprócikkek árúsítása mellett.⁶

A migráció és a tárgyi kultúra változása Kinshasa egy etnikai olvasztótégely, a migráció fő célpontja a Kongói Demokratikus Köztársaságon belül. A városiasodás és modernizáció következtében megjelenő, az autentikus elemeket a modernnel vegyítő hagyományőrző táncsoportok a fővárosban is megjelentek. Műsorukat az autentikus törzsi táncos rítusaikhoz hasonló, zenés-táncos koreográfiák adják, melyben jelentős szerepet kap az ének, a dob, a mágia vagy „mágia-imitáció” és a rituális kiegészítők. Mind a készítés kontextusa, mind az előadás módja, funkciója eltér a hagyományostól.

A jakák rituális öltözetéhez az általuk lakott falvaktól kb. 600–650 km-re lévő Kinshasában jutottam hozzá. A hagyományőrző táncsoport, a Ballet Nsanda a férfiak beavatási szertartását adja elő városi környezetben. Hagyományosan a beavatásra várók a beavató vezetésével (mukalani) több hónapra elhagyják otthonukat. A bozótiskolá-

⁵ Devisch 2003.

⁶ Szilasi 2007.

ban ez idő alatt elsajátítják a további közösségi életük során hasznos tudást: a közösségi élet szabályait, a vadászat fortélyait, a dobolást, gyógyítást, az ehető és mérgező növények megkülönböztetését. Azon felül, hogy a mindennapi élethez szükséges ismereteket megtanulják, egy misztikus beavatás is folyik, melynek része többek között a tűznyelés, illetve az ág arcon történő átszúrásának próbája (mbila).

A Ballet Nsanda a mukanda a beavatási szertartást adja elő Kinshasában. A rituális öltözet-együttes neve Makindwa Ma Nkanda, jelentése: az avatásra várók öltözete. A beavatásra várók háromszög alakú, tollal díszített fejfedőt viselnek. A toll a kekele madaré, mely ritka egyed, befogása rendkívül nehéz. A fejfedő neve Kibambala, amely a jaka kubamba igéből (jelentése: ragasztani) származik. A beavatandók nyersszínű rafia szoknyát hordanak, amely szabadon hagyja és szellőzni engedi a körülmetélés után még gyógyulófélben lévő sebet. A beavatandó fiúk testüket piros porral (kula) festik be. „Aki befesti magát, átváltozott, nem evilági ember.” A kakungu maszk használata is a rituálé része. A kakungut a szertartás helyén leszúrnak le és körbe táncolják, melynek célja a helyszín megtisztítása, a rossz szellemek elűzése.

A megváltozott városi környezet a rítus felépítésére, funkciójára, az öltözet készítésének módjára is hatással volt. A táncsoport szereplői a rafiaszoknya alatt boxer vagy biciklisnadrágot viselnek. Az előadásokat „megrendelés alapján” prezentálják. A helyszínhez és a megrendelő igényeihez igazítják az előadás hosszát, a résztvevők összetételét és lét-számát. A performanszok kinshasai hotelekben, a FIKIN vásárpontban, gyászalkalmakkor kerülnek megrendezésre.

A pende tárgy-együttes háttére hasonló az ismertetett jaka öltözetéhez. (5, 5a). A jellegzetes, pende maszkos rítust mind a fővárosi, mind pedig a pendék lakta Kvilu folyó körzetében, Bandundu megyében, eredeti helyszínen is megfigyeltem. A kongói vidékről a fővárosba vándorolt pendék remekül alkalmazkodva a civilizált környezethez, rítusaikat a körülményekhez adaptálva hagyományőrző táncsoportokat hoztak létre. Az új környezet változást eredményezett tárgyi kultúrájukban. Eredeti lakóhelyükön a kiegészítők, szoknyák, pomponok a rafia-pálma leveléből készített szárított és színezett növényi rostokból készülnek. Kinshasában az öltözetet alapanyag hiányában műanyag szatyor vékony csíkokra vágott darabjaival helyettesítik. A bokacsörgők magvak és termények helyett sörös- és üdítő üvegek kupakjaiból készülnek. A nyakláncokat a fémpénz, kulcs, borotvapenge és egyéb

termékek díszítik. Míg a fővárosban kulturális termékként árult kela és mungonge maszkos figurák meghatározott alkalmakkor a nézőközönség „szórakoztatása” végett „jönnek ki”, addig vidéken a maszkos ceremónia szabályozott, többlépcsős beavatási szertartáshoz kötött.

Globalizáció és a tárgyi kultúra

A globalizáció jelentősen kihat a tárgyi kultúrára, elsősorban a viseletre. Az Európából érkező „second-hand” ruhabálák, és a nyugati divat viselet-változást eredményeznek. A hat yardnyi anyag elnevezése kimbundi, melyet három részre, liputára vágnak. Ebből a három különálló részből áll össze a hagyományos kongói női viselet. Az egyik anyagdarabból hosszúsoknya, a másikkól felsőrész, a harmadikból pedig többfunkciós kendő készül. Férjes asszonyok általában két liputát hordanak alul, tehát dupla szoknyát, szemérmük eltakarása végett. A harmadik két yardos anyagdarab szituációtól függően több célból használatos. A harmadik rész szolgál gyerekhordó batyuként is, melyet az asszonyok a hátukra erősítenek, de használják még lepedőként és takaróként is. A férfiak többsége napjainkban európai viseletet hord, inkább a nők ruhatárában találhatóak meg a klasszikus szabású darabok és az afrikai mintájú textilekből készült ruhaneműk. A ruhatextileket mintájuktól függően jelentésekkel teli fantázianevekkel illetik:

ABC – az ABC betűit tartalmazó kendő

Eswi yo wapi? – Hol viszket neked?

Jezus Kimbundi – Jézus motívumokat tartalmazó kendő

Maria Kimbundi – Szűz Mária képét tartalmazó textil

Mbanda Zoba – Buta riválisom

Mon mari est capable! – Képes a férjem...

Pelisa Ngwasuma! – Indul a buli (az egyik sörgyár elterjedt szlogenje)

Soso – Csirke

Werrason – Egy híres kongói muzsikusz nevére utalva

**Petróleumlámpát árusító kisfiú
(Fotó: Szilasi Ildikó)**

A politikai szereplők üzenetei, programja, arc képei a textíliákon is megjelennek. (6) Gyakran díszileg kendőkön Joseph Kabila, a Kongói Demokratikus Köztársaság államfőjének képe, alatta „együtt újjáépítjük az országot”, illetve „én Joseph Kabilára szavazok” felirattal. A propaganda célú textilek legyártatása és hordása jellemző marketing-eszköz Kongóban. Egyházak, valamint non-profit és jogvédő szervezetek is készíttetnek hasonló feliratokat tartalmazó textíliákat.

A globalizáció a fogyasztási termékek terén is változást hozott. A Maggi főzőkockától az Omo mosóporon át a „Vache qui rit!” sajtokockáig az importált fogyasztási cikkek tömkelege érhető el. Sajnálatos, hogy Kongóban feldolgozó üzemek híján a helyben termő gyümölcsből készített üdítők importtermékként kerülnek vissza az országba. Egy jellemző kinshasai mini bódé árukészlete (7) a következőkből áll: kis kiszerelésben Omo és Klin mosópor, tejpor, főző- és mosószappanok, cigaretta, gyufa, gyertya.

Beszerzési rendszerek

A Bikeko Kinshasa központi piaca. A bikeko lingala szó jelentése szobor. A piac Kinshasa központjának, Gombe elnevezésű negyedében található, az impozáns Boulevard du 30 Juin sugárút végén, a központi pályaudvar mellett. A piac két részre oszlik: egyik felében fafaragványokat és ajándéktárgyakat, míg másik részében festményeket tudunk vásárolni. A piac fedett, kétsornyi számozott fa bódéból áll. Az első sorban főként ajándéktárgyak kaphatóak: malachit készítmények, sakktáblák, fából faragott dobozok, tartók, csontból, illetve fából készített ékszerek, réz és elefántcsont ajándék- tárgyak, valamint krokodil- és kígyóbőr pénztárcák, táskák. A második sorban fafaragványok, maszkok, botok, pipák, fétisfigurák kaphatóak. Mindazok a profanizált szobrok, maszkok, tárgyak, amelyek egy afrikai művészetről szóló könyv Kongóról szóló fejezetében fellelhetők. A tárgyak egy jelentős része díszesebb, művesebben faragott az eredeti, „autentikus” darabnál. Jellemző a tollakkal, kivert szegecsekkel való díszítés. A tárgyak annál értékesebbek, minél régebbiek, azaz minél korosabbnak tűnnek, ezért az eladók, mint egyedülálló antikot kínálják azokat az avatatlan szemű vásárlók számára. A fafaragók a módszerek széles skáláját alkalmazva másolnak és „antikolnak”, tudatosan hamisítva az eladásra szánt darabokat, egyáltalán nem törekedve technikai tökélyre⁷ az alkotói folyamat során. A másolás, kölcsönzés sohasem passzív, a közvetlen hatások, az adott társadalmi rendszer és a művész személyisége meghatározó szerepet tölt be a másolás folyamatában.⁸

Faforagók vidéken

„Elindultunk Matadiból, a Kongói Demokratikus Köztársaság legnagyobb kikötővárosából a 125 km-re fekvő Bomába, a portugálok egykori rabszolga-kereskedelmi központjába. Az út jó minőségű, csak elvétve találkozunk áruszállító teherautókkal, melyek tetején rendszerint emberek utaznak. Az autót út mindkét oldalán sötétbarna, a jombe törzs által lakott falvak követik egymást. A környéken élők egykoron az autótól távolabb, elszórtan éltek, később azonban közelebb települtek, hogy zöldséget, gyümölcsöt, maniókát, valamint antilophúst áruljanak az elhaladók számára.

⁷ Boglár 1992, 27. old.

⁸ Jean-Laude 1972, 109. old.

Fafaragó műhely
(Fotó: Szilasi Ildikó)

Egy Mataditól 60 km-re fekvő, jombe faluban hosszabb időre megpihentünk. Korábban már érdeklődtem, melyik faluban vásárolhatnék „autentikus” tárgyakat, fafaragványokat. Kinzav-Mvutebe irányítottak, ahol néhányan faszobrászattal foglalkoznak. Így jutottam el Masunguku Mulengi Bonához, aki barátságosan invitált kunyhójába. Zsákokból rakta ki az asztalra portékáit: csörgőket, szobrokat, botokat. Eladónk minden darabról mondott egy-két szót: ez egy kuba szobor, ez egy teke bot stb.” (Terepnapló, 2005. április, részlet.)

Masunguku Mulengi Bonától sok részletet megtudtam a tárgyak készítéséről. A kunyhója melletti „szeméttelen” szétszórta hevertek a kongo és jombe stílusú álló fétisszobrok (8), szögfétisek, csörgők és egyéb fafaragványok. Bona a művészeti albumokból kimásolja azt a kongói tárgyat, amelyet el szeretne készíteni. Mivel az évek során már nagy jártasságra tett szert a vásárlók igényeire vonatkozóan, pontosan tudja, melyek azok a tárgyak, amelyeket érdemes elkészíteni. A megmunkáláshoz a faanyagot a közeli erdőből szerzi. Különböző méretű, vastagságú és alakú vésők segítik a faanyag megmunkálásában a fafaragót. Miután a kívánt forma kész, kezdődik a tárgy mesterséges „öregítése”: több napon keresztül füstölik, szemét alá rejtik, „makasut” kennek rá (ami akár cipőpaszta is lehet). A tárgy csak akkor kerül értékesítésre, ha már nagyon réginek tűnik.

Ebben a Bas-Congo megyei atelier-ben Kongó különböző vidékeiről származó művészeti stílusok is megmunkálásra kerülnek. Szuku, teke, kongo, jombe tárgyak egyaránt készülnek a műhelyben. A kedvelt tárgyak közé tartoznak a csörgők és fétis-szobrok, hiszen a környékbeli törzsek művészetéből a szög- és tükörfétisek a legismertebbek, melyek alkalmazása a nkiszi kultuszhoz kapcsolódik. A fétis a portugál feitico és a latin factitius szóból származik. Jelentése: ember által készített tárgy.⁹ A nkiszi az elhunyt szelleme, melyet megfelelő eljárással „befogadnak”, és egy szoborba vagy más tárgyba „belevisznek”. A nkisziket főleg gyógyításra és betegségek elhárítására használják. Erejüket a rájuk akasztott orvosságos zacskó vagy a hason lévő és tükörrel lezárt, máskor a fejen vájt üregbe helyezett mágikus szubsztanciától kapják. A szobrokba vert szögek, nyílhegyek, kések, fémdarabok jelentéséről eltérő adataink vannak, minden valószínűség szerint a nkiszi erejének, hatékonyságának a növelésére szolgálnak. A fétisek kidolgozására aránylag kevés gondot fordítanak, legfeljebb a fej finomabb megmunkálásával törődnek. A nagy, egy méter magasságot is elérő figurák rendszerint nélkülözik a nemi jelleget, többnyire talapzaton állnak, jobb karjuk fenyegetően felemelkedik.¹⁰

A teke főnöki díszbot a falufőnökség intézményéhez kapcsolódik. A hagyományos falufőnökség intézménye mellett párhuzamosan létezik az állami közigazgatási, döntéshozói és igazságszolgáltatási rendszer. A gyakorlatban a két rendszer illetékességi körének lehatárolása problémát okoz pl. földosztás, vagy házasságkötés esetében.

A vidéki műhelyben hangszerek, illetve hangtovábbító eszközök is találhatóak: dobok és kürtök (9) töltik be ezt a funkciót. A résdobot és a szarvkürtöt közösségi alkalmakkor a falu lakosságának összehívására használják haláleset, vagy egyéb közérdekű közlemény bejelentése esetén.

Fafaragók Kinshasában

A Bikeko piac tárgyainak egy része az előbb leírt módon, vidéki fafaragó műhelyekben készülnek, ugyanakkor jelentős mértékben megerősödött a kinshasai fafaragó ipar is. Fából faragott dobozkák, csont-

⁹ Nicolaisen 1972, 72. old.

¹⁰ Bodrogi 1967, 70. old.

és faékszerek, maszkok és egyéb kézműves termékek tucatjai készülnek a fővárosi műhelyekben. Interjúimat és megfigyeléseimet Kinshasa legsűrűbben lakott negyedében, Masinában végeztem. A városrészt a helyiek „kínai negyednek” is nevezik, kizárólag zsúfoltsága miatt. Egy szűk utca eldugott házának kapuja mögött, a kertben folyik az alkotómunka. Hárman készítik a maszkokat, faragványokat. Az idősebb mentor csöndesen, nyugodtan alakítja a tárgyakat, fel-felnézve a két fiatal munkájára, kijavítva őket, ha nem megfelelő vésővel kezdenek neki a motívum kifaragásához.

Interjúrészlet az öreg fafaragóval:

– Min dolgoznak most?

– Most egy pendé maszkot készítünk, nyugati–kasai stílusban (10). Ez egy ceremoniális maszk, Tshikapa régióból. Készítünk még ivópoharat, két fajtát: nyeleset és nyél nélkülit. A nyeles ivópoharat a falufőnök használta, a nyél nélküli változat pedig házassági alkalmakra készült. Készítünk még díszesen faragott szekrényt is, melyben a falufőnök ékszereit, pengéjét tartotta. A szekrényt faragott emberalakzatok tartják.”

A mesterséges antikolás és füstölés itt is jellemző, de más módon történik, mint vidéken. Egy felhevített vasdarabbal dörzsölik be aprólékosan a tárgyat, ettől lesz sötétbarna színe. A kertben egy kb. 1,5 méter átmérőjű antikoló-gödört ástak. A gödörbe helyezik a tárgyakat, majd szemetet tesznek rá, s az időjárás viszontagságaira bízzák a többit. Ilyen és ehhez hasonló műhelyek Kinshasa-szerte működnek. A különböző műhelyek eltérő tárgytípusok elkészítésére specializálódnak: van, ahol fétiseket és maszkokat, máshol különböző méretű ékszeres dobozokat és ládikákat készítenek. Léteznek olyan kisvállalkozások, ahol öt–hét férfi készíti nagyüzemben a henger, téglalap vagy négyzet alakú dobozkákat.

**Jaka hagyományörző táncsoport
(Fotó: Szilasi Ildikó)**

Légi beszerzés

A pende törzs művészete rendkívül gazdag, változatos. A rítusok során megmutatkozó maszkos karakterek száma húsz fölé tehető. Három pende stílus területet különböztetünk meg: a Kvilu bal partját, és a Kvilu és Lutshima folyó közötti régiót, Katundut a Kvilu és Loange folyó között, valamint a Kasai régiót keleten, a Kvilu és a Kasai folyó között. A pende maszkok a kongói művészet remekei közé tartoznak. A British Museum Torday-gyűjteményében¹¹ található pende maszkok száma legalább tízre tehető. Az 1925-ben gyűjtött Delhaise kollekció kilenc különböző maszkot tartalmaz, a Delhaise feljegyzés a „bapendék táncáról” 22 különböző maszkot ír le. A tárgygyűjteményben szereplő pende maszkok a mungonge és a kela rítusok (körülmetélést követő próbatételek) kellékei. Az esti mungonge során a fából faragott mbuya maszkok vonulnak fel, melyek a falu tipikus karaktereit személyesítik meg. A kela rítus titkosabb és szabályozottabb, mint a

¹¹ 1910/04–20., 470–479 old.

mungonge. Ez utóbbit ritmikus zenéje, dinamikus tánca és karakteres maszkjai miatt szórakoztató célból is megrendezik.¹²

A Bikeko piac

A Bikeko piac a kézművesipari értékesítés központja Kinshasában. A piacra mind vidéki, mind fővárosi fafaragó műhelyekből érkeznek portékák, további távolabbi helyekről is légi szállítványozással, esetleg a beszerzők által végzett gyűjtőkörutak eredményeképpen.

Az árat a vásárlási aktus kontextusa, a tárgy kora, díszítettsége és mérete határozza meg. A piacon a vásárlás kötelező része az alkudozás. Az áralku végén szokás, hogy az eladó az árat megtoldja sörrel vagy kólával: „ajout un Skol” („toldd meg egy sörrel”). Az alku időigényes folyamat, így ha a vevő rövidre kívánja zárni az egyezkedést, magabiztosan elindulhat a piac kijárata felé. Ha az eladót érdekli az üzlet, a vevőt követni kezdi, hogy vásárlásra bírja.

A helyiek a jó nő alkuszokra, vagyis azon hölgyekre, akik „jól csinálják a kokakolát”, a „Mama Paulina” kifejezést használják. Ha az alkut lingala nyelven kezdjük, mégpedig azzal, hogy az eladót biztatni kezdjük egy számunkra kedvező ár elfogadására (Pesa ngai talo malamu!), majdnem biztosra vehető az ügylet sikeres kimenetele. Az eladó ebből érzékeli, hogy nem „Gombe mundélével” van dolga, vagyis, hogy tisztában vagyunk a helyi szokásokkal. Az eladói attitűdök a napszakokkal együtt változnak. A legrugalmasabb árakat este, közvetlenül a piac zárása előtt ajánlják az eladók. A munkanap vége felé az árusok szemrevételezik az aznapi forgalmat, és a nap „utolsó szaksaként” („nzombo le soir”), sokkal engedékenyebben mérlegelik az utolsó potenciális vásárló árajánlatát. Sőt, ilyenkor az árusok nemcsak rugalmasabbak, de megragadva az alkalmat rámenősek lesznek. Többen követik, valósággal „üldözik” az estefelé kószáló lehetséges vásárlókat.

A Bikeko piacon sűrűsödik össze mindazon folyamatok eredménye, amely az előző fejezetekben bemutatásra kerültek. A piac egy művészeti olvasztótégely, Kongó szinte minden művészeti régióját példázva kerülnek ide a termékek. Az északi azande gitártól a nyugati jombe fétisfigurákig sokféle portéka megtalálható. A piac árukészletét

¹² Sousberghe 1960, 4. old.

nagyban meghatározza a kereslet, a vásárlói kör (helyiek, katonai, diplomáciai szolgálatot teljesítő külföldiek, üzletemberek, civil szervezetek munkatársai, esetleg a csekély számú turista egyike) igénye. A piacon kapható termékek között gyakran találhatunk szuku házassági ivópoharat, csokve szerencsehozó tálat (11), különböző fétisszobrokat, teke maszkokat (12), kuba itomba jósló figurákat.

A kisméretű pendé babák (13) jól példázzák a kicsinyítés folyamatát, amely a tourist art egyik jellemző hatásának tekinthető. A pendé maszkos, rafia ruhába öltöztetett babák minganji és mungone maszkos karakterek. A kisméretű maszkok hű mását adják az eredetieknek, viszont funkciójukban merőben különböznek azoktól: főként kulcstartóként, díszként használják ezeket. Az azande hárfa vagy gitár (14) a Kongó északkeleti tartományaiban élő mangbetu–azande törzs hagyományos népi hangszere. A tipikus azande női hajviselettel ábrázolt, női faragott fej a gitár vigyázója. A hangkeltő farész tetejére bőrt feszítenek. Az azande hárfát a törzs férfi tagjai, illetve az azande vándorló muzsikosok használták, dalaik kíséretéhez. A piacon beszerezhető azande gitár egyúttal tipikus példa a turistáknak való termelésre, melynek egyértelmű jellemzője, hogy a hagyományos tárgyhoz képest a funkcióját veszített, piacra készített darab túldíszítetté válik.¹³

A kézműves piacon nem beszerezhető tárgyak

A kézműves piacokon jellemzően nem beszerezhető tárgyak általában díszítések nélküli, egyszerű használati darabok (kosarak, edények, kapák, tálak, sziták [15, 16]), melyek a dekorációs vagy reprezentatív funkcióra kevésbé törekszenek. A korai tudományos tárggyűjteményekkel szembeni kritikaként fogalmazódott meg, hogy a gyűjtők gyakran a rituális és vallási élethez kapcsolódó tárgyi anyagok gyűjtésére koncentráltak. A Magyar Néprajzi Múzeum Bornemissza Pál által gyűjtött kelet-afrikai tárgyanyagának tudományos értékét és jelentőségét növeli, hogy a gyűjtőmunkája során a használati tárgyaknak ugyanolyan fontosságot tulajdonított, mint a „rituális tárgyaknak”.¹⁴ A Kongó-kutató Torday Emil is arra törekedett 20. század eleji tárggyűjtései alkalmával, hogy gyűjteményei több kulturális aspektust is

¹³ Nicolaisen 1972, 16. old.

¹⁴ Vidacs 1986, 13. old.

lefedjenek: több ezer tételt számláló gyűjteményében rengeteg használati tárgyat találunk, többek között kanalakat, ivópoharakat, fésűket, tukula festéktartó dobozokat stb.

A Kongói Demokratikus Köztársaságban elterjedt használati tárgyak közül kiemelném a székeket és háttámaszokat. Ezek a társadalom minden tagja számára elérhetőek voltak. Megkülönböztethetünk ugyanakkor olyan ülőalkalmatosságokat, amelyek hatalmi szimbólumokkal bírtak, illetve használatuk társadalmi státuszhoz volt kötött.¹⁵ Itt érdemes megemlíteni az úgyszintén egyszerű használati tárgynak számító, mégis antropológiai értelemben rendkívül „beszédes” hátikosarakat. Kinshasától 70 km-re, a tekék lakta Matonge faluban sikerült beszerezni egy, helyi nevén mujendének (15) nevezett, Bas-Congo megyéből származó darabot. Formáját tekintve minden kétséget kizárólag nagy hasonlóságot mutat az Atlanti-óceán partvidéki törzsek só készítő és tároló kosaraihoz.¹⁶

A 2006-os lukambai tárgysorozat (17, 18, 19) begyűjtése számos módszertani tanulsággal szolgált számomra. Egyrészt a gyűjtés, a vásárlás, az ajándékozás kontextusa sokat elárult a helyiek hozzám való viszonyulásáról. Másrészt a tárgyfelvételi ív egyszerű kérdései kapcsán az információk egy sor, egyéb jellegű kulturális aspektusra is rávilágítottak. A fejen hordott kosár funkciója kapcsán például magyarázatra került a bunda törzs időszámlálási rendszere, a nzaza-rendszer. A művészet kultúráján belüli szerepének meghatározása miatt is fontos a kézműves piacokon nem fellelhető tárgyak tanulmányozása. Egy effajta összevetés tanulságos lehet a piacra készült, funkcióvesztett, illetve a funkcionális használati tárgyak különbségeinek megfigyelésére. Továbbá ismereteket szerezhettünk arról az értékelési-rendszerről, mely megmutatja, mi tartozik a piacon árult „kelendő”, „tetszetős”, ajándéktárgyak kategóriájába, és mi nem.

Számomra mint kutatási terület a változó afrikai művészet és tárgyi kultúra jócskán tartogat még megismerni valót, főképp, ami a populáris, vagy modern művészetek kibontakozását jelenteni, mely folyamat ugyan már tart, de még nem teljesedett ki igazán.

¹⁵ Homberger 1995, 111. old.

¹⁶ Laman 1953, 142. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BANDAT, Horst von

- 1992 *A Hungarian Geologist in Western New-Guinea*, ed. by HÁLA, J. – VARGYAS, G., Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 101 old. (Occasional papers in anthropology 4.)

BOGLÁR Lajos

- 2005 Etno-esztétika bevezetés, in: *A tükör két oldala*, Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó, 74–82. old.

BODROGI Tibor

- 1967 *Afrika művészete*, Budapest, Corvina Könyvkiadó, 120 old. + 191 t.

BOGLÁR Lajos

- 1992 A túlélés mechanizmusaihoz: Adaptív értékek, *Szimbiózis*, 1. szám, 26–28 old.

BOLS, A.

- 1970 *Initiation à la sociologie africaine*, Kinshasa, Bureau de l'enseignement national catholique, 153 old.

CLEARHOUT, G. H

- 1965 The concept of Primitive Applied to Art, *Current Anthropology*, Vol. 6., No. 4., October, pp. 432–438. old.

CSILLAG Gábor

- 2004 „Nálunk sincs úgy...” Geertz, Harris és a művészetantropológia kontextusa, in: A Gergely András – Kemény Márton szerk.: *Motogoria*. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Könyv Kiadó Kft., 14–20. old.

DEVISCH, René

- 1998 Treating the affect by remodelling the body in a Yaka healing culture, in: Lambek, Michael – Strathern, Andrew eds.: *Bodies and Persons*. Comparative Perspectives from Africa and Melanesia, Cambridge, Cambridge University Press, pp 127–157. old.

DEVISCH, René

- 2003 Parody in matricentered christian healing communes of the sacred spirit in Kinshasa, *Contours: A Journal of the African Diaspora* 171–198. old.

GRABURN, Nelson H. H.

- 1976 *Ethnic and tourist arts*, University of California Press, Berkeley – London, 412 old.

HASELBERGER, Herta

- 1961 Method of studying ethnological art, *Current Anthropology*, Vol. 2., No. 4., October, 341–384. old.

- HEROLD, Erich
 1967 *Tribal masks from the Naprstek Museum* (The Art of Africa), London, Paul Hamlyn, 60 old.
- KAZADI, Ntole
 1996 *Objects and People. Relationships and Transformations in the Culture of the Bambala*, in: Mario Jo Arnoldi – Geary, Christraud M. – Hardin, Kris L. eds.: *African Material Culture*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 130–144. old.
- KUBLER, George
 1962 *The Shape of Time: Remarks on the History of Thinks*, New Haven and London, Yale University Press, 136 old. (six printing: 1970)
- LAUDE, Jean
 1972 *Fekete-Afrika művészete*, ford. és utószó: VOIGT Vilmos, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 244 old. + 25 t.
- LAMAN, Karl
 1953 *The Kongo*, 1. köt., Stockholm, Victor Pettersons Bokindustri Aktiebolag, 155 old. (Studia Ethnographica Uppsaliensia, Vol. 4)
- LAMAN, Karl
 1957 *The Kongo*, 2. köt., Uppsala, Almqvist & Wiksells Boktryckeri Aktiebolag, 164 old. (Studia Ethnographica Uppsaliensia, Vol. 8)
- LAWAL, Babatunde
 1996 *The Gèlèdé Spectacle. Art, Gender, and Social Harmony in an African Culture*, Washington, D. C., University of Washington Press, 352 old.
- LENGOLO, Guyigisa
 1980 *Mukanda, l'école traditionnelle pendé*, Bandundu (Zaire), CEEBA, 188 old.
- MACK, John
 1991 *Emil Torday and the Art of the Congo 1900-1909*, London, British Museum (Museum of Mankind), 96 old. (amerikai kiadás: Seattle, Washington, University of Washington Press)
- NICOLAISEN, Johannes – YDE, Jens
 1972 *Art of Central Africa*, Selected works of art from Central Africa in the Ethnographical Department of the Danish National Museum, Copenhagen, Nationalmuseet, Denmark, 92 old.
- NLANDU, Mayamba Thierry
 1998 Kinshasa: Beyond Dichotomies, conference paper, Conference on Urban Poverty, *African News Bulletin*, Issue, 347, Paper on democracy in Africa – Democratic transition in Congo-Kinshasa. At <http://i-p-o.org/kinshasa.htm>

- OLBRECHTS, Frans, M.
 2001 *In Search of Art in Africa*, Antwerpen, Antwerp Ethnographic Museum, 325 old.
- OGUIBE, Olu –Enwezor, Okwui
 1999 *Reading the Contemporary African Art from Theory to the Marketplace*, London, Institute of International Visual Arts, 432 old.
- RÉGI Tamás
 2005 Észak-kenyai nomadizmus a 21. században. Paló példája, *Tabula*, 8, p. 1, 71–90. old.
- SOUSBERGHE, R. P. L. de
 1956 *Les danses rituelles mungonge et kela des ba-Pende (Congo-Belge)*, Bruxelles, Académie Royale des Sciences Coloniales, 63 old + 34 melléklet (Mémoires, N. S. IX., 1 – Ethnographie)
- SOUSBERGHE, R. P. L. de
 1960 De la signification de quelques masques pende shave des shona et mbuya des pende, *Zaire*, XIV, 5–6., pp 505–531. old.
- STEINER, Christopher B.
 1994 *African Art in Transit*, Cambridge, Cambridge University Press, 240 old.
- STROTHER, Zoë
 1995 Invention and Reinvention in the Traditional Arts, *African Arts*, Vol. XXVIII/2, 24–33 + 90. old.
- SÁRKÁNY Mihály
 1998 *A közösségek közötti csere*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 117 old.
- SZILASI, Ildikó
 2007 *Fiatalok életről érintő társadalmi problémák Kinshasában. Záródolgozat*, Budapest, ELTE Afrikanisztika Program.
- SZILÁGYI Miklós
 2003 *Bevezetés a néprajzi muzeológiába*, Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi Tanszék, Kossuth Egyetemi Kiadó, 208 old.
- VIDACS Bea szerk.
 1980 *Descriptive Catalogue of East African Objects Collected and Written by Baron Paul Bornemissza 1902–1903*, ed. by: –, Budapest, Magyar Néprajzi Múzeum, 230 old. (*Néprajzi Értesítő*, 62. évf.)
- ZVERNEMANN, Jürgen
 1983 *Culture History and African Anthropology. A century of research in Germany and Austria*, Uppsala, Acta Upsalensis Universitatis, 170 old. (Uppsala Studies in Cultural Anthropology 6)